

RECENZII

Kallistos Ware, Mitropolit de Diokleia, *Teologia polemică greacă în perioada stăpânirii turcești. Contribuția lui Eustratie Argenti*, colecția *Historia Christiana*, traducere din limba engleză de Iuliana Conovici, cuvânt înainte de Ovidiu Olar, ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Editura Doxologia, Iași, 2021, 248 p.

Dincolo de posibilitatea de a lărgi difuzarea unor opere de valoare în alte limbi decât acelea în care au fost scrise, rostul traducerilor poate fi uneori și acela de a retrezi astfel de opere la o viață nouă. Ediția îngrijită de Dragoș Mîrșanu poate fi un exemplu din acest punct de vedere. Grație ei, revine în atenție o contribuție prea puțin cunoscută, dacă nu chiar uitată, publicată în engleză în 1964 de Kallistos Ware, la data respectivă arhimandrit, la începutul activității sale confesionale și științifice. Reeditată după jumătate de veac, în 2014, cu o introducere ce nuanța unele aprecieri și aducea bibliografia la zi, lucrarea vede acum lumina tiparului în limba română, deschisă de frumoasa prefață semnată de eruditul istoric Ovidiu Olar. Este dureros că această realizare poartă doliul lăsat de dispariția aceleia care a semnat traducerea: Iuliana Conovici (1980-2020), cercetătoare smulsă de la masa de lucru în plină forță creatoare, după ce lăsase, printre altele, un studiu de referință: *Ortodoxia în România postcomunistă. Reconstrucția unei identități publice* (2009-2010). Pentru cine nu cunoaște hățișul dogmelor creștine din trecut și de azi (ca autorul acestor rânduri), cartea sa nu reprezintă o lectură facilă, dar interesul ei depășește domeniul stricte specialității religioase, meritând valorificarea din perspectivele mai largi ale istoriei spirituale și culturale.

O viață bogată în călătorii

Viața lui Eustratie Argenti este primul motiv ce reține atenția, cu atât mai mult cu cât mărturiile de natură s-o lumineze sunt sărace,

risipite în studii puțin cunoscute, îndeosebi în limba greacă. De origine italiană, familia sa era printre cele mai de văză din insula Chios, numărând câțiva martiri, de la Andrei Argenti, executat pentru credința sa, la Constantinopol, în 1465, la urmașii săi uciși în luptele pentru independența Greciei. Născut între 1685 și 1690, Eustratie este singurul care se distinge prin vocația sa cărturărească. Prezența sa, în jurul anului 1708, la Școala patriarhală din Constantinopol, renumit focar al instrucției ortodoxe din Imperiul Otoman, a constituit o etapă importantă, urmată de călătorii și studii (îndeosebi de medicină) în diverse orașe europene, Veneția, Innsbruck, Leiden, atât pentru descoperirea universului intelectual al lumii catolice, cât și al celei protestante. Revenind în locurile natale, el profesează ca medic, întemeiază un cămin, dar se distinge îndeosebi prin elaborarea câtorva lucrări polemice pe teme extrem de controversate între catolici, protestanți și ortodocși. Este ceea ce explică reputația sa dincolo de insula natală și voiajul său, înainte de primăvara anului 1748, în Egipt, la invitația patriarhului Alexandriei, Matei. Întors în patria sa, el răspunde unei alte misiuni teologice, de data aceasta din partea patriarhului Chiril al IV-lea al Constantinopolului, din al cărui îndemn a redactat *Manualul despre botez* (publicat în două ediții, în 1756 și 1757), temă incendiară în discuțiile dintre catolici și ortodocși.

Medicul apărător al Sfintelor Taine

Reconstituirea vieții teologului din Chios nu constituie aspectul cel mai original al cărții lui Kallistos Ware. Ea era însă necesară pentru a cunoaște un personaj al cărui interes se măsoară nu atât în fapte, oricât de pasionante au fost călătoriile sale în regiunile otomane și europene, cât prin scrierile pe care le-a lăsat, unele publicate în timpul vieții sau puțin după moarte, altele rămase în manuscris sau de o paternitate discutabilă. Studiul acestor lucrări, din perspectiva a patru teme ce au provocat de-a lungul timpului aprinse dispute între teologii creștini, reprezintă partea cea mai valoroasă a contribuției aduse încă din 1964 de Kallistos Ware. Este cazul Sfintei Taine a botezului pentru dezbaterea căreia Eustratie Argenti venise în sprijinul patriarhului Chiril în lucrarea amintită: negând valabilitatea botezului prin stropire, practicat de catolici, el considera canonică doar afundarea în apă de trei ori, condiție

indispensabilă și în cazul creștinilor catolici sau protestanți dornici să se convertească la ortodoxie. Or, concepția lui Argenti pe această temă nu accentuează doar ruptura dintre catolici și ortodocși. Ea contribuie și la diviziunea între slujitorii Bisericii ortodoxe, între cei ruși, adepți ai convertirilor printr-un act de simplă mărturisire de credință, și cei greci, mult mai intransigenți în materie, îndeosebi în raport cu epoca anterioară. Explicația oferită de autorul *Manualului* invită la reflecții: „Mai demult, când Imperiul Bizantin era într-o foarte avansată etapă de dezintegrare, ortodocșii nu îndrăzneau să aducă ofensă papalității și puterilor occidentale; doar că acum, când «au pus asupra noastră dumnezeiasca pronie acest fel de păzitori» (turcii)” – scrie Kallistos Ware, citând și parafrazând cuvintele lui Argenti –, „teama de papă nu mai era necesară” (p. 135). *Tratatul împotriva pâinii nedospite*, apărut la Leipzig, în 1760, după moartea autorului, dezvoltă noi critici împotriva catolicismului sub forma „poate”, precizează Mitropolitul de Diokleia, „a celui mai complet și mai detaliat atac la adresa lipsurilor euharistice romane contemporane compus vreodată de un polemist ortodox” (p. 141). „Chiar dacă” – continuă el – „prea puțin din ceea ce Argenti are de spus despre această temă este complet nou”, efortul său constând mai ales în a selecta și ordona argumentele prezentate pe această temă de câteva secole, el propune „o alegere înțeleaptă” și o „viziune exemplară” pentru atitudinea unui scriitor ortodox din secolul al XVIII-lea față de inovațiile propuse de Biserica Romei (p. 173). El a evitat astfel capcana argumentării simbolice, preferând calea faptului istoric în jurul a două chestiuni principale: „ce fel de pâine a folosit Hristos atunci când a instituit Euharistia la Cina de pe urmă” și „ce fel de pâine a folosit Biserica timpurie pentru celebrarea Euharistiei” (p. 148).

Tema Purgatoriului n-a reținut mai puțin atenția medicului teolog din Chios, sub forma unui *Scurt tratat despre focul curățitor al papistașilor*, rămas în manuscris și publicat abia în 1939. Un text pe care autorul îl consideră mai puțin încheșat și clar, reflectând de altfel poziția confuză a Bisericii ortodoxe la data respectivă: dacă reprezentanții ei au respins în marea lor majoritate ideea focului curățitor și au acceptat ideea dualității raiului și a iadului, unii dintre ei, cu excepția notabilă a lui Petru Movilă, au admis posibilitatea unei stări intermediare, fără a-i conferi statutul de loc distinct: „trei stări, dar nu trei locuri: aceasta este poziția pe care o

susține Miniatură, împreună cu mulți alți ortodocși, printre care și Argenti însuși” (p. 181). Asemenea idei ar putea astfel contribui la reconstituirea unei posibile viziuni a Purgatoriului specifică lumii ortodoxe și orientale, diferită de imaginarul creștinătății occidentale ilustrat de magistrala contribuție a lui Jacques Le Goff, *Nașterea purgatoriului* (tradus la Meridiane, în 1995).

În fine, scrierile lui Argenti rămase în manuscris și păstrate la biblioteca Zaviras din Budapesta i-au permis lui Kallistos Ware să descopere încă un subiect spinos al polemicii între Răsărit și Apus care a reținut atenția protagonistului său: infailibilitatea papei, teză pe care el, ca și ceilalți ortodocși, o denunța ca „eretică și blasfemiatoare”. Învățatul teolog contemporan remarcă totuși în critica predecesorului său „dovada unei generozități foarte rare în controversele timpului”: încercarea de a evita procesul papalității pe terenul acuzațiilor de natură morală a „faptele lor samavolnice și nelegiuite”, convins că „știm preabine că și noi și ai noștri suntem învinuiți cam de aceleași lucruri” (p. 200).

Din insula Chios la Iași

Prin asemenea unghiuri de analiză, cartea de față ne ajută astfel să descoperim un cărturar ortodox uitat din secolul al XVIII-lea care, din îndepărtata sa insulă, a slujit cu condeiu viziunea teologică a coreligionarilor din Imperiul Otoman. Contribuția lui s-a dovedit pe cât de apreciată și încurajată de înalții slujitori ai Bisericii ortodoxe, pe atât de detestată de adversari: viceconsulul francez din Chios, apărător al catolicismului, dorea trimiterea sa la spânzurătoare sau, cel puțin, condamnarea la exil (p. 91). Contribuție cu atât mai remarcabilă cu cât ea aparține unui autor de solidă formație teologică, neafiliat slujitorilor în sutană ai Bisericii, ba chiar repudiat de membrii comunității monahale unde ar fi dorit să-și sfârșească zilele, motivul invocat de ei, greu de crezut, fiind că „un asemenea obicei nu este, ca să se afle mireni în metocurile mănăstirii”, p. 90).

Dedicându-i cartea de față, Mitropolitul Kallistos a realizat astfel un act necesar de recunoaștere a importanței operei sale. O importanță bine reliefată prin înscrierea lui Eustratie Argenti atât în epoca sa, cât și în istoria de durată mai lungă a ortodoxiei din regiunile oriental-otomane. Într-adevăr, apariția redutabilului polemist nu

s-ar explica fără a ține seama de tabloul pluriconfesional din Imperiul Otoman, marcat, pe de o parte, de conviețuirea între musulmani și creștini și, pe de altă parte, de întâlnirea între populația ortodoxă și misionarii catolici sau protestanți. După un Chiril Lucaris, adept al protestantismului, după Petru Movilă, mitropolitul Kievului, și Dositei, patriarhul Ierusalimului, cucerii de prozelitismul romano-catolic, după lunga epocă de conviețuire uneori armonioasă între ortodocși și catolici în secolul al XVII-lea (slujbe adesea comune, în același lăcaș de cult), secolul următor a dus, dimpotrivă, la accentuarea ostilităților. Au contribuit la aceasta efectul lăsat de cucerirea de către venețieni a Peloponezului și a insulei Chios și intensificarea prozelitismului catolic de natură să exacerbeze reacția ortodoxă. Nu e de mirare că ideea potrivit căreia ar fi „mai bine sub turbanul turcesc decât sub mitra latină”, exprimată de Lucas Notaras înainte de căderea Constantinopolului (p. 50), revine în forță în conștiința ortodocșilor nu doar din Imperiul Otoman. Cam în același context, disperat de intervenția Austriei în Moldova și Țara Românească în războiul contra Porții și de neutralitatea Rusiei, Dimitrie Cantemir scria lui Petru cel Mare în 1717, exagerând desigur realitatea, despre dorința compatrioților săi de a trece Dunărea și a trăi sub jugul otoman cu prețul sacrificării libertății și a credinței, decât de a suporta dominația catolică și habsburgică. În această evoluție, teologul laic care este Eustratie Argenti apare la o intersecție de drumuri între cărturarii și prelații de influență latinistă sau protestantă care l-au precedat și noua generație de oameni ai Bisericii care l-au urmat, un Evghenie Vulgaris, în pas cu ideile iluministe, sau Nicodim Aghioritul, adeptul teologiei și ascezei mistice. Exemplul lui Argenti este cu atât mai curios cu cât el este un reprezentant al societății laice care, în ciuda experienței sale europene, devine un apărător îndârjit al tradițiilor Bisericii ortodoxe. Cultivarea artei polemice nu este cu atât mai mult în favoarea analizei senine, deschise dialogului. Dar tocmai prin aceasta, prin intermediul doctorului din Chios, cartea lui Kallistos Ware contribuie la înțelegerea crizei conștiinței ortodoxe din secolul al XVIII-lea, revers al crizei conștiinței europene. O criză ale cărei unde s-au difuzat în larga comuniune a lumii ortodoxe din regiunile mediteraneene până în Principatele Române. Nu este sugestiv faptul că eseul lui Argenti, *Asupra falsei infailibilități a Papei de la Roma* al cărui original grecesc a rămas în manuscris, a fost tipărit – prima sa

lucrare tipărită!? – în traducere arabă, în 1745, la... tipografia ortodoxă de Iași (pp. 77-78), tot acolo unde apare acum ediția de față dedicată autorului? Paradiziaca insulă din Marea Egee, loc de multiple tragedii istorice în confruntarea între turci și greci, redevinită în zilele noastre un simbol nefericit al soartei migranților veniți din Asia, la doi pași de coasta Turciei, a adăpostit și alte semnificații culturale, valabile pentru întreaga lume ortodoxă din Orient. Este tocmai ceea ce ne ajută să descoperim și cartea lui Kallistos Ware prin intermediul vieții și ideilor lui Eustratie Argenti.

Ștefan LEMNY

Insula Chios în *La galerie agréable du monde*, de Pieter Boudewyn Van Der Aa (Leiden, 1729). Sursa: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105097392/f30.item>.